

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ METİNLERİNİN SÖZLÜKSELLİĞİ VE SÖZLÜK YÖNTEMİ: METİN İÇİ SÖZLÜK

Mehmet Vefa NALBANT*
Mustafa AĞCA**

Öz: Kökeni Milat öncesine dayanan sözlük bilimi, dil biliminin başlıca araştırma alanlarından biridir. Sözlük bilimi, bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak farklı dillerin sözcük varlığını ortaya koyma amacıyla teorik ve uygulamalı çeşitli yöntemler üzerinde çalışılan bilim dalıdır. Türkçede Eski Türkçe döneminden itibaren çeşitli sözlüklük çalışmalarları yapılmıştır. Bunlardan bugüne kadar ortaya çıkarılanlar, sözlük bilimi alanında genel kabul gören biçimiyle müstakil sözlükler ya da sözcük listeleri hâlinindedir.

Bu çalışmada, genel eğilimin müstakil sözlükler ve sözcük listeleri gibi metnin dışına odaklandığı sözlük bilimi çalışmalarına işlevsel bir yaklaşımla, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde uygulandığı öne sürülen “metin içi sözlüklük” yöntemi ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Sözlük bilimi, sözlüklük, ikileme, Eski Uygur Türkçesi, metin içi sözlüklük yöntemi.

The Lexicography and Lexicon Method of Old Uyghur Turkish Texts: In-text Lexicon

Abstract: Lexicography, which dates back to BC, is one of the main research fields of linguistics. Lexicography is a discipline that is studied on various theoretical and applied methods in order to reveal the vocabulary of a language or different languages comparatively. Various lexicography studies have been carried out in Turkish since the Old Turkish period. Those that has been discovered so far is independent dictionaries or word lists that are generally accepted in the field of lexicography.

Lexicography studies usually focus outside the text, such as independent dictionaries and word lists. In this study, the “in-text lexicography” method, which is claimed to be applied in Old Uyghur Turkish texts, with a functional approach to lexicography studies, is discussed.

Keywords: Lexicography, hendiadys, Old Uyghur Turkish, in-text lexicography method.

GİRİŞ

Sözlük bilimi, dil biliminin başlıca alanlarından biridir. Sözlük biliminin çalışma alanını sözlükler oluşturur, sözlükler ise ya müstakil eserlerdir ya da metnin sonuna konulan bölümler şeklinde oluşturulur. Sözlükler sınıflandırılırken hazırlanış ve kullanım amaçları, taşıdıkları özellikler ve yazılış biçimleri gibi ölçütler dikkate alınır. Kocaman (1998), Aksan (2009: 75-88), İlhan (2009) gibi isimler sözlükleri bu ölçütlere göre çeşitli şekillerde sınıflandırmışlardır. Taşıdıkları biçimsel özelliklere bakıldığında sözlüklerin, abecesel (alfabetik) sözlükler, kavram (ya da kavram alanı) sözlükleri

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, Denizli/TÜRKİYE, E-posta: vnalbant@gmail.com, ORCID:0000 0001 6987 5259

** Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, Denizli/TÜRKİYE, E-posta: magca.tr@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9120-2462

(Aksan 2009: 75); manzum sözlükler, mensur sözlükler (İlhan 2009: 538) gibi farklı şekillerde sınıflandırıldıkları görülür.

Sözlük bilimi bağlamında işlevsel bir yaklaşımla sözlüğe bakıldığında bir sözlüğü belirli kalıplarla sınırlandırmanın doğru olmadığı söylenebilir. Öyle ki, manzum ve mensur sözlükler çağdaş sözlükçülük anlayışının dışında farklı sözlüklerin oluşturulabileceğinin bir kanıtı olarak sözlükçülük tarihimizdeki yerlerini almışlardır. Bu bağlamda Eski Uygur Türkçesi metinlerinde açıkça belirtilmese de özellikle yabancı bir sözcüğün anlamını vermek üzere metin içinde metin içi sözlükçülüğüne başvurulduğu görülmektedir. Bununla birlikte çağdaş sözlükçülük anlayışı içinde bu sözlükçülük geleneği üzerine herhangi bir bilgi verilmediği gibi, Eski Uygur araştırmacılarının da konuya bu noktadan yaklaşmadıklarını söylemek mümkündür. Eski Uygur metinlerinde karşımıza çıkan bu sözlükçülük anlayışının çağdaş sözlük literatüründe bir yerinin ve adının da olmadığını belirtmek gerekir.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkan ve çoğunlukla ikilemeler şeklinde görülen yapılar bu şekilde incelenmelerinin bir sonucu olarak sözlük biliminin yöntemleri açısından değerlendirilmemiştir. Oysaki bizim birer metin içi sözlük olarak ele alacağımız yapılar sadece ikilemelerden oluşmamakta, bir sözcüğe karşılık üç dört sözcüklük açıklamalar yani üçleme veya dörtlemeler olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Türkçede ikilemelerin türleri, sınıflandırılması, işlevleri üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır. Ancak özellikle ikilemelerin bütün işlevlerinin tam olarak ortaya çıkarıldığı ve bu işlevler temelinde tatmin edici ayrıntılı bir sınıflandırma çalışmasının yapıldığı söylenemez. Türkçenin tarihî dönemlerinden Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler, diğer dönemlere oranla kullanım ve işlev çeşitliliği olarak farklılıklar gösterir. Eski Uygur Türkçesine ait özellikle Budist ve Maniheizt çevre metinlerinde ikilemelerin hem içerik hem yapı bakımından daha çok bilgi sunduğu söylenebilir.

Bu çalışmada, Eski Uygur Türkçesi döneminde ikilemelerin ve ikileme dışındaki bazı dil yapılarının (Bunları ikileme terimine paralel olarak üçleme ve dörtleme olarak terimleştirmek mümkündür.) metin içi tanımlama ve bilgi aktarımı amacıyla bilinçli olarak kullanıldığı tespitine dayanarak söz konusu yapılar ve örnekleri sözlük bilimi ve Türkçe sözlükçülük bağlamında ele alınmış, neticede “metin içi sözlükçülük” olarak adlandırılması önerilen bir sözlükçülük yönteminin bu dönemde (öğretim amaçlı ve okuyucunun metni daha iyi anlamasını sağlamak için) yaygın şekilde kullanıldığı ileri sürülmüştür.

Türkçede İkileme Kavramı, Kapsamı ve İşlevleri

İkileme (hendiadys), yakın, aynı ya da zıt anlamlı iki sözcüğün ses benzerliği ya da belirli bir anlam ilgisiyle bir araya gelerek birlikte kullanılması sonucu ortaya çıkan sözcük grubudur: *ev bark, çoluk çocuk; karma karışık; aşağı yukarı* (Hatiboğlu 1972: 55; Vardar 2007: 119; Hengirmen 2009: 208; Korkmaz 2010: 123-124; Karaağaç 2013: 486). Ayrıca, ikilemeleri ortaya çıkaran anlam ilgisiyle bir araya gelen üç, dört ve daha fazla sözcüğün art arda sıralandığı örneklerin de bazı çalışmalarda (Şen 2002; Can 2010) ikileme adı altında verildiği görülür. Bir kısım çalışmada ise bu tür örnekler için *üçleme, dörtleme* gibi terimler kullanılır (Üstünova 1996; 1997). Bizce ikinci tercih daha yerindedir.

Çoğunlukla ikileme ile aynı anlamda kullanılan, örnekleri ikileme başlığı altında değerlendirilen, ancak gerek ortaya çıkış süreci, gerekse kullanım ve işlev olarak ikilemeden farklı olan bir diğer dil bilimi terimi ise *yinelemedir (reduplication)*.

Yineleme, anlama güç katmak (pekiştirme) ya da çokluk, benzerlik, sıralama-üleştirme, küçültme, derecelendirme, söz yapımı gibi çekim ve yapım kategorilerini işaretlemek amacıyla bir tabanın belirli bir parçasının ya da tamamının yinelenmesidir: *ağır ağır, kutu kutu, öji öji* “*farklı farklı, çok çeşitli*”; *güpgüzel, tertemiz; kalem malem, etek metek* (Hatiboğlu 1972: 55; Vardar 2007: 119; İmer vd. 2011: 154). Türkiye’deki mevcut literatürde bu iki terim birbirine girmiş durumdadır ve iki dil bilimsel kavramın örnekleri birbirinden ayırt edilmeden kullanılmaktadır.

Gerek ikileme gerekse yinelemenin Türkçenin tipolojisinde önemli bir yeri vardır. Her ikisi de Türkçede yapım ve çekim kategorilerinde işlevsel olarak kullanılmaktadır.

Sözlük Bilimi ve Türkçe Sözlükçülük Geleneği

Sözlük bilimi, bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin sözvarlığını sözlük biçiminde ortaya koymaya yönelen, bu amaçla yöntemler koyarak uygulama yollarını gösteren bir dil bilim dalıdır (Aksan 2009: 69). Sözlük bilimi, “Sözlüksel kodlama yöntemi, sözlük yazma süreci, sözvarlığı öğeleri, dizimsel ve dizisel kodlama ile ilgili çalışmaları *sözcükbilim* alanındaki bilgiler ışığında yürütür.” (İmer vd. 2011: 231).

Türkçe Sözlük’te *sözlük*, “Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren eser, lügat” (TS 2011: 2157) olarak tanımlanmaktadır. Aksan’a göre sözlük “Bir dilin (ya da birden çok dilin) sözvarlığını, söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla veren, bağımsız biçimbirimleri temel alarak bunların, başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle birlikte anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren bir sözvarlığı kitabı”dır (2009: 75). Herhangi bir dile, bölge veya meslek diline, bir kişiye veya bir esere ait sözlerin toplamı, o dil, bölge, meslek, kişi veya eserin sözlüğünü oluşturur.” (Karaağaç 2013: 760). Dünyada, bugünlere benzer olarak hazırlanan ilk sözlüğün Aristophanes’in M.Ö. yaklaşık 2. yüzyılda yazdığı ve Yunancada seyrek kullanılan, açıklanması güç kimi sözcükleri bir araya getiren eseri olduğu kabul edilir (Aksan 2009: 69).

Türk dilinin bilenen en eski sözlüğü, XI. yüzyıl dilcisi ve sözlükçüsü Kaşgarlı Mahmud’un yazmış olduğu Divanu Lugati’t-Türk adlı eserdir. 12. yüzyılda yazılmış Mukaddimetü’l-Edeb de Türkçenin en eski sözlükleri arasında yer alır. Ayrıca Eski Uygur Türkçesine ait Sanskrit-Uygurca, Toharca Uygurca, Hotan Sakçası-Uygurca ve Soğdca-Uygurca sözcük listelerinin varlığı bilinmektedir (Zieme 2010: 959).¹ Bunlar dışında tarihî Türk yazı dillerinin 13-15. yüzyılları arasındaki Harezmi, Eski Oğuz ve Kıpçak sahasını ve 15. yüzyıldan sonraki Çağatay ve Osmanlı Türkçesi dönemlerini kapsayan çok sayıda sözlüğü mevcuttur.

Eski Uygur Sözlükçülüğü

Eski Uygur Türkçesi metinlerinin genellikle çeviri olması, sözvarlığında çok sayıda yabancı terim ve deyim bulunmasına neden olmuştur. Yabancı dillerden giren bu sözvarlığının başlıca kaynak dilleri Soğdca, Sanskritçe, Çince ve Toharcadır. Eski Uygur Türklerinden kalma metinlerin büyük bölümünün Budist, Maniheizm ve Hristiyan çevreye ait yazma parçaları olması dolayısıyla yabancı sözvarlığının da

¹ V-VIII. yüzyıllar arasında yazılmış olması muhtemel Eski Kuçarca - Eski Uygur Türkçesi bir sözlüğün varlığı konusunda bilgiler mevcuttur ancak bu sözlük hakkında geniş bilgi bulunmamaktadır (Emet 1996: 399).

büyük kısmını dinî literatüre dayalı terimler oluşturur. Bunun dışında tıp, ticaret ve iktisat terimleri de bu sözcüğüne dâhildir (Caferoğlu 1968: IX-X).

Eski Uygur Türkçesine ait ilk sözlük çalışmaları olarak Sanskrit-Uygurca, Toharca Uygurca, Hotan Sakçası-Uygurca gibi iki dilli sözcük listelerinin yanı sıra bir dizi Soğdca-Uygurca sözcük listesi de sayılabilir (Zieme 2010: 959). Eski Uygur Türkçesinin sözcüğü üzerine Çinliler tarafından Ming sülalesi döneminde başlatılan çalışmaların en bilinenleri, 1382’de kaleme alınan ve kısaca İdikut Sözlüğü² olarak bilinen eser ile Japon Türkolog M. Shōgaito’nun üzerinde çalıştığı Wei-wu-erh-kuan-yi-yü isimli sözlüktür (Yunusoğlu 2012: 19-21).

Eski Uygur Türkçesi döneminde yaygın bir yazı dili geleneğinin bulunması, yine bir çeviri geleneğinin oluşması, çok sayıda eser yazılmasına rağmen Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış bu döneme ait müstakil iki dilli sözlüklerin bulunmaması dikkat çeker. Oysa diğer dönemlerden çok bu dönemde sözlükçülük geleneğinin yaygın olması beklenir, çünkü bu dönemde yazılmış eserlerin büyük bölümü farklı dillerden çeviridir ve bu kadar çok çevirinin yapıldığı, bir çeviri geleneğinin bulunduğu dönemde sözlükçülüğün de yaygınlaşması, en azından birkaç sözlük bulunması beklenir.

Bu döneme ait, söz konusu çevirilerin yapıldığı dillerin sözlüklerinin bulunmaması düşündürücü olmakla birlikte, bu sözlüklerin yerini tutacak çalışmaların yapıldığını özellikle belirtmek gerekir. Tezcan, Eski Uygur Türkçesinde Budist ve Maniheist metinlerin Türkçeye aktarılırken bazen dildeki mevcut sözcüklerden yararlanılarak doğrudan karşılıklarının verildiğini, bazen de söz konusu terimlerin yabancı dildeki biçimiyle alınıp yanına Türkçe çevirilerinin de katılarak bugün de görülen ikilemelerle anlatım yolunun uygulandığını belirtir. Hiç Türkçeleştirilmemiş terimlerin sayısı oldukça azdır:

“Budizm ve Maniheizm dinsel metinlerini Türkçeye aktarırken terimlere karşılık bulmak herhalde hiç de kolay olmuyordu. Ancak, terimlerin yabancı dilde olduğu gibi bırakılması, bu dinlerin halk arasında anlaşılmasını ve yayılmasını engelleyeceği için her dinin rahipleri de kendi dinlerine ait terimleri Türkçeleştirmek için büyük çaba göstermişlerdir. Kimi zaman genel dilde bulunan ve (Şamanlık, Tengricilik gibi) eski halk inançları ile sıkı sıkıya bağlı olan sözcüklerden yararlanılmıştır: *teñri* “Tanrı”, *arviş* “büyü” (= Skr. *dhāraṇī*), *üzüt* “ruh” gibi; kimi zaman da çeviri yoluyla Türkçe terim türetilmiştir: *bilge bilig* “anlayış bilgisi, fetanet” (= Skr. *prajñā*), *bilig köñül* “us” (= Skr. *vijñāna*), *ürlükstüz* “geçicilik, fanilik” (= Skr. *anityatā*) gibi. Kimi terimler ise yabancı dildeki (Sanskritçe, Toharca, Çince, Soğdca vb.) biçimiyle alınmış fakat yanına Türkçe çevirisi de katılmıştır. Bu, Türkçede bugüne değin yaşatılmış olan ikilemelerle anlatım yoludur. Nasıl *ev bark*, *iş güç*, *kap kacak* gibi örneklerde iki Türkçe sözcük bir araya getirilerek daha değişik bir kavramın verilmesi için kullanılıyorsa, dinsel terimlerde de aynı yöntem uygulanmış, iyice anlaşılamayacak olan yabancı sözcüğün yanına ona en yakın düşen Türkçe karşılık katılarak istenilen terim türetilmiştir: *tsuy irünçü* “günah” (*tsuy* < Çin.), *dyan sakinç* “istiğrak, derin düşünce” (*dyan* < Skr.), *bursañ kuvrag* “cemaat,

² İdikut Mahkemesi Sözlüğü (Kao-ch’ang-kuan-tza-tzu) olarak da adlandırılan bu eser Uygurca-Çince karşılaştırmalı, tasnifli, kavramsal bir sözlüktür. Çin’de Ming sülalesinin ilk imparatoru Chu Yüan-chang’ın emriyle oluşturulmuştur (Özyetgin 2004: 193).

rahipler topluluğu”, (*bursa* < Çin.). Hiç Türkçeleştirilmemiş terimlerin sayısı ise pek azdır” (1978: 315-316).

Eski Uygur Türkçesi döneminde müstakil sözlüklerin bulunmaması bir eksiklik olarak düşünülmemelidir, çünkü yukarıda söz edilen arka plana göre bir sözlükçülük geleneği muhakkak olmalıdır. Yalnızca sözlükçülüğe dair bugünkü yaygın kabul ve anlayıştan daha farklı, hatta daha işlevsel, kullanışlı, pratik bir sözlükçülük geleneğinin varlığından söz edilebilir: *Metin içi sözlükçülük*.

Eski Uygur Türkçesinde *Metin İçi Sözlükçülük*

Eski Uygur Türkleri, Sanskritçe, Toharca, Soğdca, Çince ve Tibetçeden Uygur Türkçesine yapılmış çevirilere ve doğrudan Sanskritçe, Toharca gibi dillerdeki yazmaların üzerine çeşitli alfabelerle açıklayıcı notlar eklemişlerdir. Bu durum, bir çeviri geleneği bulunan Uygur Türklerinin, metinlerin daha kolay anlaşılabilmesi için doğrudan metinler üzerinde çalıştıklarını göstermektedir (Zieme 2010: 959).

Metin içi sözlükçülük, söz konusu eserin hitap ettiği kitlenin bilmediği varsayılan sözcüklerin anlamlarının bizzat metin içinde çeşitli şekillerde verilmesidir. Günümüz (edebî) metinlerinde daha çok arasöz şeklinde verilen bu tanımlamalar ya da açıklamalar, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tam bir sözlük işlevi görecektir şekilde kapsamlı ve sistemli bir yöntemle farklı formlarda verilmiş ve bir gelenek olarak adlandırılabilir şekilde yaygınlaştırılmıştır. Sözlük işlevi görmek üzere kullanılan yaygın formlardan biri *yabancı sözcük + Türkçe karşılığı* şeklinde oluşturulan ikilemelerdir. Bunun dışında, metin içinde geçen yabancı sözcüğün hemen devamında isim tamlaması, sıfat tamlaması, ikilemeler gibi sözcük gruplarıyla yabancı sözcüğün anlamına dair açıklamaların yapıldığı formlar da mevcuttur.

Metin içi sözlükçülük ile kastedilen müstakil bir sözlükten çok, bir sözlüğün temel işlevine (sözcüklerin anlamlarını verme, açıklama) dair bir yöntemidir. Burada biçimsel olarak bir sözlük türünden değil, sözlüğün işlevinin, müstakil bir sözlük oluşturmadan yerine getirilebildiği bir “bağlamsal çeviri”den söz edilmektedir. Metin içi sözlükçülük, metnin sonunda verilen sözcük listeleriyle ya da metnin daha iyi anlaşılabilmesi için hazırlanan müstakil eser sözlükleriyle karıştırılmamalıdır. Onlarda amaç sözcükleri ve anlamlarını toplu bir şekilde vermektir. Burada ise sözcüklerin anlamları metnin içindedir ve metnin içeriğine ve yapısına bir üslup özelliği olarak uydurulmuştur. Dolayısıyla metnin okuru, farkında olmadan metinde geçen yabancı sözcüklerin anlamlarını da okuyup ve öğrenmektedir.

Metin içi sözlükçülük, işlevsellik olarak diğer sözlük türleri arasında en çok müstakil eser sözlükleriyle benzerlik göstermektedir denebilir. Müstakil eser sözlüklerinde de amaç okuyucunun yabancı olduğu sözcük ve terimlere hızlı bir şekilde ulaşarak metni daha iyi anlamasını sağlamaktır. Satır altı sözlükçülük yöntemi ve ezber yoluyla öğrenme amaçlı yazılan manzum sözlükler de ikilemeler ve diğer formlarla sözcüklerin anlamlarının akılda kalmasını hedefleyen metin içi sözlükçülük anlayışıyla benzerdir. Bunların yanı sıra bugün dahi dil öğretiminde kullanılan eşanlamlılar sözlükleri vb. dikkate alındığında metin içi sözlükçülük yönteminin dil öğretimi amaçlı da tercih edildiği öne sürülebilir. Bugün yabancı dil öğretiminde benzer şekilleri kullanılan bu yöntemin daha 9-10. asırlarda Uygur Türklerince uygulanması dikkat çekicidir.

Metin İçi Sözlükçülükte İkillemelerin Kullanımı

a. Yabancı bir sözcüğün Türkçe anlamının verilmesi

Eski Uygur Türkçesi metinlerindeki ikilemelerin bir kısmının yabancı bir kelime ve karşılığı olan Türkçe bir sözcükle kurulduğu, böylece yabancı kelimenin anlamının da verildiği görülür. Bunun yanı sıra yabancı sözcüğün dilde daha yaygın olan yine yabancı bir sözcükle anlamının verildiği örnekler mevcuttur. Bu sözcükler daha çok dini terimlerden oluşmaktadır. Aşağıdaki (1), (2) ve (3) numaralı örneklerin her birinde Sanskritçe *jambudvīpa* sözcüğü, Türkçe karşılığı olan aynı anlamdaki farklı sözcüklerle ikileme içinde kullanılmıştır. Bu durum aynı zamanda Maniheizt ve Budist Uygurlar tarafından yabancı bir terime Türkçe birden çok karşılığın bulunduğu bir göstergesidir:

(1) *çambudivip yertinçü* (AY VI 0038, 0176, 0800, 0946) “jambudvīpa dünyası, dünya” (*çambudivip* “(< Skr. *jambudvīpa*) bu dünyanın adı³”, *yertinçü* “dünya, âlem, kâinat”) (*neçete birök çambudivip yertinçüteki toyn şamnanç* “ne zaman ki dünyadaki rahip rahibe ...”)

(2) *çambudwip yer suw* “jambudvīpa dünyası” (İKPÖ XLIV) (*yer suw* “yeryüzü, dünya, evren”)

(3) *çambudivip uluş* (AY VI 0744, 1181) “jambudvīpa ülkesi” (*uluş* “ülke; dünya; halk”) (*çambudivip uluşdaki eligler hanlar* “jambudvīpa ülkesindeki hükümdarlar”)

(4) *sançanaçaye uruñut* (AY VI 0479, 0625) “sançanaçaye komutan, general” (*sançanaçaye* “(< Skr. *sam-jneya*) general (28 Yaksa topluluğunun ilahı, büyük generali)”, *uruñut* “komutan, general”)

(5) *vaçirazan örgün* (AY VI 0574) “taht” (*vaçirazan* “(< Skr. *vajrāsana*⁴) taht”, *örgün* “taht”)

(6) *hua çeçek* “çiçek” (Alt.Dişl.Fil. 065) (*hua* “(< Çin. *hua*) çiçek”, *çeçek* “çiçek”)

(7) *erdini yinçü* “mücevher, inci” (AY 170/16-17) (*erdini* “(< Skr. *ratna*) mücevher, kıymeti olan her madde ve şey”, *yinçü* “inci, mücevher”)

b. Yabancı bir sözcüğün yine yabancı bir sözcükle anlamının verilmesi

Yabancı bir sözcük ve onunla aynı anlamda yine yabancı ancak daha önce alıntılanmış ve dile yerleşmiş olması muhtemel başka bir yabancı sözcük / birleşik sözcük ile ikileme kurarak bir nevi ilkinin anlamının verildiği görülür:

(8) *padum lenhua* “nilüfer çiçeği” (Alt.Dişl.Fil. 058) (*padum* “(< Skr. *paduma/padma*) nilüfer çiçeği”, *lenhua* “(< Çin. *lian hua*) nilüfer çiçeği”)

Tamlamalarla Kurulmuş Sözcük Açıklamaları

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde, ikilemeler dışında metin içi sözlükçülüğe dair görülen diğer formlar, bağlam içinde yabancı bir sözcük ya da terim kullanıldıktan

³ *Jambudvīpa*, güneyde sıradan insanların oturduğu bir yerdir. Bir at arabasına benzediği ya da güney yüzünde bir üçgenin bulunduğu söylenir. Belki de Hindistan’ın güney sahillerinde bir yerdir. Yeri tam olarak bilinmemektedir (Tokyürek 2011: 386).

⁴ Aydınlanma esnasında Buda’nın oturduğu elmas taht olarak tanımlanan terim, oturma şeklini de ifade eder. Çünkü Buda bu elmas taht üstüne bağdaş kurarak dik bir şekilde oturmuştur (Tokyürek 2011: 203).

hemen sonra gelen, yabancı sözcüğün açıklaması niteliğinde genellikle iki sözcükten oluşan ifadelerdir. Bu ifadeler genellikle isim tamlaması (9, 10, 11, 12, 13, 19 numaralı örnekler), bazen de sıfat tamlaması (14, 15, 16 numaralı örnekler) yapısındadır. Nadiren de yabancı terimin anlamının bir ikileme (17 numaralı örnek) ile verildiği görülür. Burada özellikle dikkat çeken ve metin içi sözlükçülük anlayışını açıkça ortaya koyan durum, yabancı sözcük ya da terimden hemen sonra gelen bu ifadelerin, söz konusu sözcüğün / terimin kelime anlamı değil, açıklaması niteliğinde olmasıdır.

(9) *vasundare yer hatunı* (AY VI 0478, 0624) “vasumdhara yeryüzü kraliçesi” (*vasundare* “(< Skr. *vasumdhara*) “yeryüzü tanrısı ya da tanrıçası”, *yer hatunı* “ay.”)

(10) *strayastrış teñri yeri* “Trâyastrimsah cenneti” (Alt.Dişl.Fil. 045; EUDÇ 0891) (*strayastrış* “(Skr. *trâyastrimsah/trâyastrimsas*) otuz üç tanrının bulunduğu cennet”, *teñri yeri* “ay.”)

(11) *şirikene kut teñrиси* (AY VI 0623-0624) “srıkanya baht tanrısı” (*şirikene* “(< Skr. *srıkanya*)⁶ şans ve güzellik tanrısı”, *kut teñrиси* “ay.”)

(12) *darmaçakir nom tilgeni* (AY VI 0578-0579) “öğreti tekerleği” (*darmaçakir* “(< Skr. *dharmacakra*)⁷ öğreti tekerleği”, *nom tilgeni* “ay.”)

(13) *sarasvate teñri kızı* (AY VI 0476-0477) “sarasvatî tanrı kızı” (*sarasvate* “(< Skr. *sarasvatî*)⁸ bir tanrıça”)

(14) *svayambar yañı kün* “çok katılımlı eş seçme günü” (Alt.Dişl.Fil. 026, 038, 043) (*svayambar* “(< Toh. A *svayampar*) eş seçme, eş için karar verme merasimi”, *yañı kün* “ay.”)

(15) *subadra tişi yaña* “Subhadra (adlı) dişi fil” (Alt.Dişl.Fil. 153) (*subadra* “(< Skr. *Subhadra*) hikâyede dişi filin adı”, *tişi yaña* “ay.”) (*subadra tişi yaña inçe tep tedi* “Subhadra adlı dişi fil şöyle dedi ...”)

⁵ Tanrı yeri olarak belirtilen terim “otuz üç tanrı yeri” olarak tanımlanır. Bu yer, tanrıların saray ve bahçeleriyle dolu Sumeru Dağı'nın zirvesinde düz bir arazidir. Hükümdarları tanrıların efendisi Indra'dır. Otuz üç tanrıyla birlikte diğer tanrılar ve muhteşem varlıklar da burada yaşarlar (Gakkai 2002'den aktaran Tokyürek 2011: 395).

⁶ Bu terim, çeşitli tanrı ve tanrıçaların ismi olarak kabul edilir. *Visnu*'nun ya da *Narayana*'nın karısı olarak gösterilen *Sri*, şans ve güzellik tanrısı olarak ifade edilir (Tokyürek 2011: 416).

⁷ *Dharmacakra*, kanun tekerleği, bütün kötülükleri ve karışıklıkları yok eden Buda doğrusu, Indra'nın tekerleği gibi, insandan insana, yerden yere ve çağdan çağa yuvarlanan tekerlektir (Tokyürek 2011: 215).

⁸ *Sarasvatî*, “bir nehir, nehrin tanrısı, *Bharata* ya da *Bharati*, insanları dil ve söyleyişle ikna eden” anlamında kullanılır. O, bazen kuğu şeklinde bulunur. Uz dilli, güzel ve zarafetli bir dile sahiptir. Hatta dilin, belagatin ve müziğin **annes**i olarak da bilinir. Çin metinlerinde bir tanrı olarak tanımlanırken diğer metinlerde genellikle bir **tanrıça** olarak gösterilmektedir. Müzik ve şiirin tanrısı olarak da ifade edilir. **Yama'nın kız kardeşidir**. Japonya'da bir udi olduğu zaman *Benten Saravastî*'nin bir şeklidir, beyaz renkli ve tavus kuşuna binmiş olarak gösterilir. *Sarasvatî* başka bir deyişle müziğe, zenginliğe, bilgelığe ve uz dillığe sahip tanrı demektir. Aslında bu tanrı eski Hindistan'da nehir **tanrıçasıdır**. Daha sonra Budizm ile bağdaştırılmıştır. Bu tanrıça genel olarak sekiz kollu olarak gösterilir ve elinde ok, kılıç, balta ve diğer silahlarla tasvir edilir. Tanrıça bu silahlarla selam verir gibi eğiktir. İki kollu bir tanrıça olarak gösterildiğinde ise elinde bir ud vardır. Yedi faydalı tanrıdan biri olarak gösterilir (Gakkai 2002'den aktaran Tokyürek 2011: 134).

(16) *buyan edgü kılınç* (AY VI 0033, 0157-0158, 0174, 0228, 0257, 0346-0347, 0419, 0548-0549) “iyi davranış, iyilik, sevap” (*buyan* “(< Skr. *punya*⁹) iyi davranış, iyilik; sevap; erdem”, *edgü kılınç* “ay.”) (*bo nom erdinig küyü küzeti tutmuş buyan edgü kılınç küçinte* “Bu öğreti mücevherini gözetip koruyarak işlediğiniz erdemlerin gücüyle” (AY VI 0032-0034)¹⁰

(17) *çakiravart elig han* (AY VI 0345-0346, 0394) “Cakravartin hükümdar” (*çakiravart* “(< Skr. *cakravartin*¹¹) “dünya hükümdarı”, *elig han* “hükümdar”) (*altun tilgenlig çakiravart elig han bolguluk* “altın tekerlekli cakravartin hükümdar olmak için ...”)

Aşağıda, *yüz miñ* ve *tümen*, çokluk ifade eden anlamı pekiştirmek için oluşturulmuş bir pekiştirme yapısıdır ve biri *yüz miñ* diğeri *tümen* olmak üzere iki parçadan oluşur. Burada *kolti* ve *nayut* sözcükleri sırasıyla *kolti: yüz miñ, nayut: tümen* ile tanımlanmıştır ve bu iki yabancı sözcük, pekiştirme amacıyla bir ikileme oluşturmuştur. Türkçe sözcükler öne alınarak sonra gelen sözcüklerin anlamına işaret edilmiştir:

(18) *yüz miñ tümen kolti nayut* (AY VI 0338, 0354, 0587-0588) “yüz binlerce (1 milyar) koti, nayuta, sayısız, çok” (*kolti* “(< Skr. *koti*) sayısız, çok”, *nayut* “(< Skr. *nayuta*) sonsuz, çok, sayısız”) (*yüz miñ tümen kolti nayut sanınça burhanlarka* “yüz binlerce, sayısız Budalara”)

Aşağıdaki örnekte bir dinî terimin Türkçe karşılığı olarak nitelikleri özetlenmiş, tam anlam karşılığı olmasa bile anlamına ve niteliklerine dair bilgi verilmiştir. *vaişiravane*’nin Sanskritçe terim anlamı “İyi duyan ve iyi şiir söyleyen”dir, *edgü edgüsi* “iyilerin iyisi” ifadesiyle bu niteliklerine gönderme yapılmıştır:

(19) *edgü edgüsi vaişiravane* (AY VI 1110-1111) “iyilerin iyisi Vaisravana” (*vaişiravane* “(< Skr. *vaisravana*¹²)

Aşağıdaki örnekte yabancı sözcüğün farklı nitelikleri verilerek tanımlanmıştır:

(20) *mançak tült töşek* “yatak, yastık, döşek” (Mayt. 73/32) (*mançak* “(< Skr. *mancaka*) oturacak yer, yatak”, *tült* “yastık”, *töşek* “döşek, minder, yatak”)

⁹ Bir canlının güzel niteliklerini ifade eden terim, “mutluluk ve fazilet süsü, iyi tohum” olarak tanımlanmaktadır (Tokyürek 2011: 267)

¹⁰ Aşağıdaki örnekte “iyi davranış, iyilik; sevap” anlamındaki *edgü kılınç* ibaresinin ikinci bileşeni olan *kılınç* sözcüğü düşmüş, *edgü* yine aynı anlamda kullanılmaya devam etmiştir. Dolayısıyla şekil olarak bir ikileme biçimine evrilmiştir. İşlev olarak ise *buyan*’ı tanımlamaya devam etmektedir: *buyan edgü* (AY VI 0396-0397)

¹¹ “Teker döndüren krallığı” anlamında kullanılan *cakravarti* ya da *cakravartiraja*, Hint mitolojisinde ideal krallık olarak gösterilir. Terim, *cakra* “teker”, *vartin* ya da *varti* “döndüren” kelimelerinden oluşmaktadır. Budizm’de “dünyaya barış ve adalet getiren” anlamında kullanılır. Terim, engelsiz olarak dünyanın her yerine giden iki tekerlekli savaş arabasındaki hükümdar olarak ifade edilir. Dünyaya barış ve adalet getirmesi ve bu barış ve adaleti tüm dünyaya yaymaya çalışması nedeniyle Buda’ya *Cakravarti* denir (Gakkai 2002’den aktaran Tokyürek 2011: 189).

¹² “İyi duyan ve iyi şiir söyleyen” anlamında olan *Vaisravana Maharaja*’nın rengi sarı, yönü kuzey, simgesi şemsiyedir. Şemsiye eski Hindistan’da hükümdarlığı simgelediği gibi bolluğu ve bereketi de ifade eder (Gakkai 2002’den aktaran Tokyürek 2011: 394).

Türkçe Tamlamaların Yabancı Sözcük + Türkçe Sözcük Şeklinde Kurulmuş Tamlamaları Açıklaması

Aşağıdaki örnekler, Dede Korkut Hikâyelerinde geçen *hanlar hanı Bayındır Han* ifadesiyle aynı yapıdadır. *Bayındır Han*, Dede Korkut'ta “boylar birliğinin beyi” olarak anlatılmaktadır, dolayısıyla bu ifade de onun bu özelliği metin içinde *hanlar hanı* “bütün boy beylerinin beyi” ibaresiyle açıklanmaktadır. (21) numaralı örnekte *taglar hanı* ifadesi, kendisinden sonra gelen *sumer tag*'ın yani Türkçe tamlama yabancı bir sözcükle Türkçe sözcükten oluşmuş tamlamanın açıklamasıdır. (22) numaralı örnekte ise *sögütler eligi, mahabodi sögüt*'ün sembolik bir açıklaması durumundadır:

(21) *taglar hanı sumer tag* (AY VI 1153) “dağların hükümdarı Sumeru dağı” (*sumer* “(< Skr. *Sumeru*) kâinatın merkezi, dağların hükümdarı”, *taglar hanı* “dağların hükümdarı”)

(22) *sögütler eligi mahabodi sögüt* (AY VI 0572-0573) “ağaçların hükümdarı Mahabodhi (adlı) ağaç” (*mahabodi* “(< Skr. *mahâ* + *bodhi*) büyük aydınlanma; Buda'nın, altında sezmişliğe, aydınlanmaya ulaştığı ağaç”)

SONUÇ

1. İşlevsel bir yaklaşımla, Eski Uygur Türkçesinde çeşitli formlardan oluşan yapılarla “sözcüklerin anlamlarının metin içinde verilmesine” dayalı bir sözlükçülük anlayışının, *metin içi sözlükçülüğünün*, metinlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla kullanıldığı görülmektedir.

2. Metin içi tanımlama ve bilgi aktarımı amacıyla bilinçli olarak kullanıldığı düşünülen söz konusu yapılar, ikilemeler ve ikileme dışındaki bazı dil formlarından oluşmaktadır. Bu sözlükçülük yöntemi, aynı zamanda bu dönemde öğretim amaçlı olarak da yaygın şekilde kullanılmıştır.

3. 10. yüzyıla ait Altun Yaruk'ta Sanskritçe *çambudivip* sözcüğü metinde Türkçe karşılığı ile birlikte verilirken, daha sonra yazıldığı tahmin edilen Altı Dişli Fil Hikâyesi'nde (11. yüzyılın sonu ya da 12. yüzyılın başı) (Ağca 2006; Elmalı 2019: 18) bu sözcük / terim Türkçe karşılığı verilmeden kullanılmıştır (*ötrü anta üç ay ertmekine çambudivipdaki begler kalısız* (Alt.Dişl.Fil. 041-042) “sonra, üç ayın sonunda Jambudvip'daki beylerin hepsi ...”). Benzer şekilde bu dönemde, *sansar* (< Skr. *samsâra*, Alt.Dişl.Fil. 277, 352), *nirvan* (< Skr. *nirvâna*, Alt.Dişl.Fil. 140), *bodisavat* (< Skr. *bodhisattva*, Alt.Dişl.Fil. 151, 175 vd.) gibi yaygın olan ve artık bilinen terimlerin, açıklama gereği duyulmadığı için metin içinde Türkçe karşılıklarının verilmediği görülmektedir. Bu durumdan, artık yaygınlaşan bir sözcüğün metin içi sözlükçülük yöntemiyle Türkçe anlamının verilmesine ihtiyaç duyulmadığı sonucu çıkarılabilir. Dolayısıyla bu kullanım farklılığı, metin içi sözlükçülük anlayışının varlığına dair bir kanıttır.

4. Yazının ilk ortaya çıktığı dönemlerden itibaren başlayan ilk ve en ilkel sözlük çalışmaları, bugünkü sözlüklerden sınıflandırma ve alfabetik olarak dizme gibi, verilere daha kolay erişmeyi sağlama dışında pek farklılık göstermez. Bu dönemde en verimli hâlini alan ve bir gelenek durumuna gelen

çeviri faaliyetlerinin¹³ de etkisiyle ortaya çıktığı düşünülen bu sözlükçülük anlayışı, döneminin şartlarında ve belki bugün bile, bir dilin ya da kültürün yabancıları olanlar, herhangi bir dinî, kültürel, bilimsel çevreye adapte olmaya çalışanlar için çok pratik, kullanışlı ve ileri düzeyde bir yöntem olarak değerlendirilebilir. Bu sözlükçülük uygulaması, yeni bir dil öğreniminde yararlı olabileceği gibi, yeni bir alanla ilgili terminoloji bilgisini kavramada da oldukça kullanışlı olabilir. Nitekim büyük olasılıkla, Budizm’e (ve Maniheizm’e) yeni geçen, Budist terminolojiye uzak olan Eski Uygur Türklerinin bu dine daha çabuk adapte olabilmeleri için bu yöntem kullanılmış olmalıdır.

Kısaltmalar

AY	Kaya, Ceval, Uygurca Altun Yaruk
AY VI	Ayazlı, Özlem, Altun Yaruk Sudur VI. Kitap
Sek.Yük.	Bang W.-Gabain A. v.-Arat R. R., Sekiz Yüklemek
Alt.Dişl.Fil.	Elmalı, Murat, Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikâyesi
EUDÇ	Demirci, Ümit Özgür, Eski Uygurca Dört Çatık
İKPO	Hamilton, James Russell, İyi Kötü Prens Öyküsü
Manic. III	Le Coq, Albert Von, Turkische Manichaica aus Chotscho, III.
Hüen.Tsang.	Tezcan, Semih, Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm
Mayt.	Tekin, Şinasi, Maytrisimit Burkancılarının Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram

Kaynakça:

- AĞCA, Ferruh, (2006), “Maniheizt ve Budist Türkçe Metinlerin Tarihlendirilmesinde Kullanılan Ölçütler”, **Türkbilig**, 12: 3-37.
- AKSAN, Doğan, (2009), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, III, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYAZLI, Özlem, (2012), *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap*, Ankara: TDK Yay.
- BANG, W.-A. von Gabain-R. Rachmati Arat, (1934), *Türkische Turfan Texte VI. Das Buddhistiche Sūtra Säkiz Yükmäk*, Berlin.
- CAFEROĞLU, Ahmet, (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CAN, Meltem, (2010), *Eski Uygur Türkçesinde İnkilemeler*. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ÇAĞATAY, Saadet, (1978), “Uygurcada Hendiadyoinler”, **Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler**, 29-66.
- DEMİRCİ, Ümit Özgür, (2015), *Eski Uygurca Dört Çatık*, Ankara: Kesit Yayınları.
- ELMALI, Murat, (2019), *Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikâyesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EMET, Erkin, (1996), “Uygur Türklerinde Sözlükçülük ve Doğu Türkistan’da Yeni Basılan Üç Sözlük”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 2: 399-402.
- GAKKAİ, Soka, (2002), *Dictionary of Buddhism*, (internet kaynağı: <https://www.nichirenlibrary.org/en/dic/toc/>).
- HAMILTON, James Russell, (2015), *İyi Kötü Prens Öyküsü*, (Çeviren: Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HATİPOĞLU, Vecihe, (1972), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HATİPOĞLU, Vecihe, (1981), *Türk Dilinde İnkilemeler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HENGİRMEN, Mehmet, (2009), *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Engin Yayınları.

¹³ 8. yüzyıldan başlayarak Budizm ve Maniheizm metinlerinin özenli bir biçimde Türkçeye çevrilmiş olması, başlangıçtan beri filolojik çalışmaların geliştirildiğini ortaya koymaktadır (Tezcan 1978: 315).

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ METİNLERİNİN SÖZLÜKSELLİĞİ VE SÖZLÜK YÖNTEMİ:
METİN İÇİ SÖZLÜK

- İLHAN, Nadir, (2009), “Sözlük Hazırlama İlkeleri, Çeşitleri ve Özellikleri”, **Turkish Studies**, 4/4: 534-554.
- İMER, Kâmile vd. (2011), **Dilbilim Sözlüğü**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- KARAAĞAÇ, Günay, (2013), **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAYA, Ceval, (1994), **Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KOCAMAN, Ahmet, (1998), “Dilbilim, Sözlük, Sözlükçülük”, **Kebikeç**, 6: 111-113.
- KOCAPINAR, Pelin, (2015), “Sözlüklerin Ortaya Çıkışıyla İlgili Teoriler Üzerine Bir Değerlendirme”, **Gazi Türkiyat**, 16: 149-161.
- KORKMAZ, Zeynep, (2010), **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LE COQ, Albert Von, (1922), **Türkische Manichaica aus Chotscho**, III, Berlin.
- ÖZYETGİN, A. Melek, (2004), “Wu-T’i-Ch’ing-Wên-Chien: Ch’ing Sülâlesi Dönemine Ait Bir Sözlük”, **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı**, (Yayın Haz.: F. Sema Barutçu Özönder vd.), 192-201.
- ŞEN, Serkan, (2002), **Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun.
- TEKİN, Şinasi, (1960), **Maytrisimit Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram, Uygurca Metinler II**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- TEZCAN, Semih, (1975), **Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm**, Ankara.
- TEZCAN, Semih, (1978), “En Eski Türk Dili ve Yazını”, **Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 271-323.
- TOKYÜREK, Hacer, (2011), **Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kayseri.
- Türkçe Sözlük**, (2011), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÜSTÜNOVA, Kerime, (1996), “Türkiye Türkçesinde Üçlemeler”, **Celal Bayar Üniversitesi, I. Türkoloji ve Tarih Kongresi**, Yayınlanmamış Bildiri.
- ÜSTÜNOVA, Kerime, (1997), “Dede Korkut Destanlarında Üçlemeler, Dörtlemeler, Beşlemeler”, **Bilge Dergisi**, 13: 20-25.
- VARDAR, Berke, (2007), **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- YUNUSOĞLU, M. F. (2012), **Uygurca - Çince İdikut Sözlüğü**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ZİEME, Peter, (2010), “Sogdca-Eski Uygurca Bir Kelime Listesinde Arta Kalmış Bir Parça”, (Çeviren: Semih Tezcan), **3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı**, II: 955-962.

